

СТЕФАН ДИЧЕВ

Любен Георгиев

Един доктор по икономически и държавни науки, следвал някога строително инженерство в Чехословакия и право в София, но не станал нито строителен инженер, нито юрист, взел първия докторат по политическа икономия в Софийския университет, един неизвестен научен работник показва един ден — преди десетина години — ръкописа на свой обемист роман. В едно време, когато се издаваха по три-четири романа годишно и то все от утвърдени и известни автори, този младеж се беше одързостил да изпита сили не другаде, а в един от най-трудните литературни жанрове — историческия роман, — до който именити писатели не само у нас, но и другаде, не само сега, но и в миналото не бяха намерили кураж да се докоснат! . . . Но затова пък малко ли пишещи от всички възрасти и професии биват обхванати от амбицията да покажат такава именно дързост? . . .

Той е писал нощем с часове, между две командировки, неизвестен и непризнат, без читатели и критици, изписал е стотици страници, които вече сами по себе си създават стена от недоверие и предубеждение. И когато вие се чудите по кой деликатен начин да го отклоните и се измъкнете, той ви съобщава: цялата тази книжна грамада е само п ъ р в а т а част! Още по-ненадейно узнавате и нещо друго: романът е с исторически сюжет! Не само роман, не само в две части, но и с историческа тематика. . . И докато се мъчите да си спомните дали има повече от пет такива произведения в българската литература, узнавате: р о м а н з а Л е в с к и .

Това е вече много!

Не забравяйте, че тогава още историческата тема заемаше скромно място в съвременната литература. Приемаше се, че към нея могат да пристъпват само писатели с огромен жизнен и творчески опит. Ето защо дебютирането на един млад автор с двутомен исторически роман за Левски предизвикваше изненада, която в един момент дори можеше да се превърне в сензация.

Но чудно — първите страници ви грабват неусетно, липсата на посредственост, дилетантство, маниящина и графомания отначало ви се струва забавно изключение на началото, после ви подкупва, стопява ледовете на недоверието и предубеждението и неусетно спечелва вашите симпатии. Към средата на романа вие вече сте се убедили в нещо почти невъзможно и изключително, но наред с това и твърде радостно и вълнуващо: вие трябва да се разделите с предубеждението, да си спомните с известно стеснение за него и да заживеете с впечатлението, че пред вас

стои един безспорен талант, един нешколован, самоук, но много културен и способен писател, който почти непонятно за създадените представи е счел за качества на вещия анализатор с тия на добрия психолог, сърцеведец и белетрист. В края на романа вие вече сте горещ поклонник на неговия дар да одухотворява историческите факти до такава степен, че те да станат изкуство, да заживеят нов живот и да не можеш да различиш кое в романа е историческа истина и кое е измислица.

Така се яви и наложи в литературата ни Стефан Дичев, авторът на романа „За свободата“, който за късо време си спечели многобройни читатели и стана едно от най-популярните произведения на съвременната българска литература. Той претърпя няколко издания, превеждан е в чужбина и бе отличен с Димитровска награда. Сега можем да видим, че авторът има и още една заслуга: „За свободата“ откри пътя на историческия роман в литературата ни и ние вече можем да наброим десетки заглавия на исторически книги срещу само няколко преди него. Ако днес ние можем да се занимаваме с проблемите на съвременния исторически роман, ако сме доволни от неговия количествен ръст, дължим го между другото и на романа „За свободата“.

Стефан Дичев беше завинаги загубен за науката и спечелен за литературата. Той скъса с политикономията, за да намери своето призвание в историческия роман. Той му се отдаде изцяло, посвети му всичките си творчески усилия. Тази му любов, тази му страст не можаха да погасят всевъзможните литературни съблазни, покрай които той минаваше горд и непристъпен. Не прописа очерци и сценарии, не се зарази от най-модерната литературна болест — драмоманията. Остана верен на призванието си и вече три големи книги бележат резултатите на десетгодишните му творчески занимания: двете части на „За свободата“ и „Пътят към София“. Бъдещите му планове са също из областта на историята: романът му „Завоевателят на миражите“ ще разказва за сложната и интересна съдба на Александър Македонски.

С какво романите на Стефан Дичев, посветени на миналото, привлякоха вниманието на нашите съвременници и особено на младежта? Това се дължи на първо място на самата тематика, към която ние никога не сме изгубвали и не можем да изгубим интерес. Легендарните образи на Раковски и Левски, на Ботев и Каравелов, на Караджата и Хаджи Димитър, на Панайот Хитов и Филип Тотю са живи в нашето съзнание и ще бъдат вечно живи в паметта на поколенията. Но има още нещо в романите на Стефан Дичев, заради което ги търсим и ценим: съвременната интерпретация на миналото, новите, днешните идеи, които писателят влага в осветляването на историческите процеси, тенденции и явления. Стефан Дичев ни пренася в миналото и ни прави очевидци на един свят от страсти, копнежи и борби, но той гледа на историята от позицията на днешния ден и още — от позицията на марксизма. Така лица и събития намират своето истинско място и реална оценка, внушава се диалектичката връзка между личности и народни маси и чрез образи из историята писателят се стреми да даде на съвременната младеж примери и образци на героизъм и доблест, на мъжество и чест, за да разпали нейните непогасващи идеали, нейното вдъхновение, нейната преданост към народа, родината и свободата. . .

А нима има нещо по-благородно от това да дариш на младежта образите на ония, които ни завещаха най-светлите идеали и възпитаха у нас най-трепетните чувства? Колко много би обедняла българската литература, ако в нея не съществуваше дори само една книга — безсмъртните „За-

писки по българските въстания“ на Захари Стоянов. Сега романът на Стефан Дичев запълва една друга празнина в съвременната литература. На него безспорно не достига патосът на „Записките. . .“, онова лично изстрадано вътрешно горене, неповторено и неповторимо. Но без съмнение Стефан Дичев се учи от Захари Стоянов на мащабност и монументалност в обхващането и описването на събитията, с които започнахме своя нов живот във всемирната история. Действието на романа „За свободата“ се пренася в Цариград, Белград, Букурещ, Атина, Русе, Карлово и по поробените български селения, а в напречен разрез обхваща всички социални слоеве от населението и почти всички народности в Отоманската империя: богати и бедни, властници и безвластни, първенци и раи, турци и българи, румъни и гърци, сърби и руснаци, просветители и революционери, душмани и страдалци, предатели и герои, исторически фигури и измислени лица. Макар че първата част на романа е концентрирана около образа на Раковски, а втората — около Левски, „За свободата“ не е биграфичен роман. Това е роман-епопея, роман за епохата на национален подем и революционни борби за освобождение от петвековното турско робство и за социално равенство — две тенденции, които характеризират същността на българското възраждане. Той може да се приеме за биографичен само до толкова, доколкото биография на Левски и Раковски, на Ботев и Караджата беше самата борба, самата история, самата революция. Да се опише техният живот, техните идеали и борби — то значи всъщност да се създаде картината на националноосвободителното ни движение. По пъстрота и многообразие на обхванатите лица и събития „За свободата“ наистина представлява една широка панорама на движението на идеите и духовете в целия Балкански полуостров в навечерието на освобождението.

И още по нещо „За свободата“ напомня „Записките. . .“ — чисто формалната непретенциозност. По постройка и изпълнение романът на Стефан Дичев не цели да смае, да удиви; композиционно авторът следва събитията и не плете изкуствено усложнени сюжетни ходове, интриги, любовни триъгълници и т. н. Собствено там, дето той се е опитал да направи това, не е успял (например любовта на Левски към сестра Евгения). Строго придържайки се към историческата достоверност, Стефан Дичев разчита на друго: той иска да открие поезията на историческите борби, да ни покаже красотата на истинските революционери, да ни внуши величието и безсмъртието на тяхното дело. Превръщането на историческата правда в художествена правда става не чрез съблюдаване на някакви изкуствени жанрови канони, а чрез одухотворяването на жизнените факти, чрез възкресяването на целия този застинал свят от лица и събития, от мисли и страсти, от идеи и дела. И нека строгите блюстителите на „историческия жанр“ недоволствуват от липсата на пространни психологически анализи или ловко изплетени и обвързващи интриги, нека наричат романа „хроника“. С това само се подчертава неговото жанрово своеобразие, тъй като и „Записките. . .“ на Захари Стоянов примерно не се поддават на традиционното определение на романа, но днес е невъзможно да си представим българският роман без тях, невъзможно е да си го представим и без „Бай Ганьо“, макар че и Алеко не спазва никакви жанрови изисквания. . .

„За свободата“ е многопланов роман-хроника, всички нишки на който се събират в един център — образът на Васил Левски. Защо трябва да се занимаваме с въпроса какво ни дава романът в повече от социологията и

историята? Дава ни преди всичко усещането на образите на най-великите народни синове, дава ни го във всичката неизчерпаема конкретност, с която може да го възприеме и дотвори нашето възбудено въображение. Вярно е, че едни Стефан Дичев е обрисувал по-добре (Раковски), други по-слабо (Ботев), в едни страници е демонстрирал своето художническо умение, в други хроникьорът е изместил белетриста, но едно е безспорно: романът „За свободата“ като първо произведение беше крупно постижение за своя млад автор. А превъзходно създаденият образ на Раковски представлява истински принос в нашата литература. Спомнете си главите, посветени на Белградската легия и после на Академията, спомнете си още първата среща на дякон Игнатий с народния войвода на Белградската улица и възторжените възгласи в неговата чест. И после срещите на Раковски с държавниците на Сърбия, Румъния и Гърция, цялата му неуморна дейност в полза на народното дело. Как се мята между историческите превратности той, как иска да ги подчини на своята воля — волята за свобода, която изразява една тенденция на развитието и се слива с глухия стон и ропот на масите. Сякаш рано се е родил той, сякаш е изпреварил с цял век своята закъсняла епоха. Но не, той е рожба на самата нея и същевременно — нейно отрицание; рожба е на същата епоха, която създаде четите и легите и пусна в народните души семената на бунта. Много са сеячите на тия семена, като се почне от шумните демонстрации и приготовления на легистите и се стигне до невидимата ръка на Апостола. Но делото на Раковски е възможно само върху почвата, създадена от бунтовнически настроената емиграция, от хъшовете, които поглеждаха през Дунава милото си отечество и копнееха по-скоро да оставят костите си в свещен бой за неговата свобода. Колко много са обичали народа си тия изстрадали негови синове, какви велики чувства са греели в техните души, какъв неукротим огън е бушувал в съзнанието им, за да изрекят с такава беззаветна преданост светите три думи „Свобода или смърт“. За нея — за свободата — те се скитаха немили-недраги по чужбина, тя изпълваше всичките им мисли и кроежи, цялата им дейност. Има нещо изключително, нещо величествено и непознато на историята в себеотрицанието и мъжеството на тия една шепа хора, опълчили се срещу несметните сили на Отоманската империя. Стефан Дичев майсторски е предал и фанатичната им преданост към революционното дело, и безграничната им вяра в силите на народа.

Обрекли се на една идея, колко различни са те помежду си! Раковски и Левски, Ботев и Каравелов, Славейков и Друмев, Касабов и Найден Геров, Теофан Райнов и Богориди — каква пестра смесица от характери и съдби, какво богатство на исторически типове и индивидуалности е оживяло изпод талантливото перо на писателя. И каква сложна плетеница от човешки и обществени взаимоотношения е създал той, уж придържайки се съвсем стриктно към данните на документите. Никакви документи не могат тъй зримо и картинно да предадат коронацията на Абдул Азиса или погребението на Раковски, само изкуството може да ни доближи до героите и да ни въведе в техния свят. Най-големият успех на Стефан Дичев като романист се състои в това, че той успява да ни накара да повярваме в историческата достоверност и на измислените сцени и взаимоотношения. Така например известно е от историята, че Раковски и Богориди не са се срещали. Но тяхната среща е така правдиво разказана в романа, че никой не се съмнява в нейната достоверност. На белетриста е необходимо да се срещнат двете личности, за да изпъкнат по-ярко техните характери в не-

посредния сблъсък, в конфликта. Тъй, както на Шилер му беше необходимо да сблъска лично Мария Стюарт и Елисавета, макар да е известно от историята, че те изобщо не са се срещали през време на 18-годишния затвор на Мария Стюарт. Все така по законите на изкуството, които нямат нищо общо с фактографията и жалкото дребнаво правдоподобие, са изградени и много други сцени и образи в романа на Стефан Дичев, създадени са „като истински“ с реалистичния метод на автора.

Едновременно със сблъсъка на класи, съсловия, националности и отделни личности Стефан Дичев показва и сблъсъка на различни идеи, на различните възгледи за пътищата, по които трябва да се върви, за да се стигне до освобождението. Много добре са разплетени взаимоотношенията между Добродетелната дружина и Тайния комитет на Касабов, както и становищата на цариградските българи, на белградската и влашка емиграция. Авторът показва как исторически се изживява идеята за четническата борба, изживява се мъчително, с цената на кръвта на стотици жертви. Постепенно си пробива път идеята за легиите, които да вземат участие в една евентуална война на някоя от балканските съседи на Турция. Ала става ясно, че управниците на Гърция, Сърбия и Румъния съвсем не мислят за освобождението на България от чисти и безкористни събражения, а се ръководят от своите националистични интереси — как да откъснат по-голям дял от територията на разпадащата се Отоманска империя. В един момент се оказва, че българският народ трябва да разчита преди всичко на своите вътрешни сили и Васил Левски е първият, който се убеждава в тая проста, но важна истина; той достига до нея, след като е минал през другите две форми на въоръжена борба — четничеството и легиите, и след като се е убедил лично в тяхната неефикасност. Стефан Дичев проследява извънредно подробно как се извършва идейният прелом на Апостола — как дякон Игнатий се превръща във Васил Левски. На два пъти той изживява такова идейно прераждане — първия път, когато решава да хвърли расото и после, когато съзира пукнатините в идеята на своя учител Раковски за освобождение. И той тръгва из страната да образува тайните революционни комитети, да подготвя народа за борба, да го въоръжава. В тая си мисия той превръща името си в легенда и се издига до най-големите висоти на своя век. Левски обогати идеята, представата, теорията на революцията, като ѝ даде нов мощен тласък. Да беше се явил в друга страна, той отдавна да е заел своето място в световното революционно движение, тъй като по свой собствен път достигна до най-съвършените начини на нелегална борба. Казано на днешен език той се зае със създаването и масовизирането на революционната партия и изнамери една форма на нелегална подготовка и борба, която си остана класическа и много години по-късно — в периода на фашизма, а и днес се прилага с успех в страните, където свободата все още се намира под ярем. Така, блуждайки и опитвайки различни начини и средства за борба, нашата революционна емиграция в лицето на Левски достигна до идеята за комитетите, които подготвиха Априлското въстание. Стефан Дичев е показал различни представители на революционното крило в национално-освободителното ни движение, средишно място в което заема титаничната фигура на Васил Левски.

Образите на Левски и Ботев респектират всеки писател, който реши да се заеме с тяхното художествено осъществяване. Както е известно, дори Иван Вазов не почувствува сили да извае образа на Ботев в своята „Епопея на забравените“ и там неговото място остана празно. Празно е

в тая книга мястото и на Хаджи Димитър, тъй като едва ли е възможно да бъде повторена внушителността на безсмъртната Ботева балада. Не по-малко труден за художествено изпълнение е и образът на Левски — многобройните несполучливи опити в миналото и съвременността показват това. В романа си „За свободата“ Стефан Дичев не си поставя за задача да ни поднесе една художествено написана биография на Левски. Не, това е роман за епохата на Левски и не би трябвало да се предявяват към него изискванията на биографичното четиво. Може да се каже, че писателят не прибавя нищо към вече известното и казаното за живота и дейността на героя. В постоянните срещи и разговори на Левски едва ли ще срещнем нещо по-различно или нещо в повече от онова, което знаем от документите. Другаде е неговият оригинален принос. Стефан Дичев не разчита на свои открития в подробностите, той има своя концепция за ролята и мястото на Васил Левски в националноосвободителната борба и я развива не по-малко методично и последователно, отколкото би сторил това в някоя от чисто публицистичните форми на изложение. Мъчно е да се формулира тая концепция, защото тя не съществува в оголен, тезисен вид, а е вплътена в художествените образи и картини и се носи от цялото идейно-образно богатство на романа. Но когато четем книгата, ние постоянно усещаме присъствието на разказвача, който освобождава образа на героя от редица противоречия и неясноти, натрупва черта по черта неговия единен портрет на волева и целенасочена личност, за да изпъкне той пред нас и като характер, като тип на завършен професионален революционер, за когото борбата за свобода е всичко в живота: дълг, призвание, смисъл, занятие. . .

Стефан Дичев не ни занимава с напрегнати или развлекателни историйки, а ни приближава до тогавашната епоха, прави ни съвременници на героите и ни позволява да навлезем в строя на техните мисли, в целта на техните постъпки, в смисъла на тяхното дело. И тогава разбираш, че това дело е безсмъртно, защото е дело народно и лично едновременно, на хилядите комити, четници и хъшове и най-напред на техните скромни водители, които израснаха в народни герои. За разлика от много исторически повествования Стефан Дичев решава правилно основния въпрос за ролята на личността и народните маси в историята. Затова в неговия роман отсъствуват всякакви идеализации на уж „богоизбрани“ и „богоопределени“ личности, героите са предадени в техните житейски прояви с естествения авторитет, който са си спечелили, без да се превръщат в някакви култове или вождове. Липсват в романа и „фаталистичните сили“ на хаоса и случайността в историческите процеси, на които се отреждаше немалко място в белетристиката от недавншното минало. Стефан Дичев показва героите на националната ни революция сред закономерностите на тогавашното обществено развитие. Те са рожба на своята епоха, тя ги създава и откърмя, но от своя страна те изпълняват активна роля по отношение на самата нея и повеждат масите, за да я изменят, да погребат навеки робството и несправедливостта и да открият нова страница и нова глава в историята.

И още нещо заслужава да се отбележи, тъй като е характерно за метода на автора. Романът на Стефан Дичев завършва с гибелта на Левски. Един след друг намират смъртта си Раковски, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Ангел Кънчев и др. Няколко години по-късно ще сложи юнашката си глава и Ботев. Въпреки това романът „За свободата“ е пронизан от един непресъхващ оптимизъм, от една безгранична вяра в силите

на народа. Тук, в тоналността на произведението намираме изразена още една тенденция, която е близка на нашата съвременност и хвърля мост между двете различни епохи. В тия качества на романа „За свободата“ се оглеждат и някои характерни особености на съвременния исторически роман. Двухомното произведение на Стефан Дичев дава богат материал за наблюдения и изводи както за силните страни в днешната историческа романистика, така и за някои слабости и нерешени проблеми.

Историческият роман не само възбужда патриотични чувства, мисли и настроения у съвременния читател. Неговото значение не се изчерпва и със сведенията, които дава за отдалечената епоха и нейните хора. Главното значение на историческия роман се състои в това, че разказвайки ни за вчерашния ден, той ни помага да разберем по-добре днешния. Както характерът и поведението на един човек могат да бъдат схванати по-добре, ако знаем неговата биография, така и характерът на един народ не може да бъде разбран, ако не се запознаем с неговата история. Минало, настояще и бъдеще съществуват заедно в една сложна верига, понякога се отричат и противопоставят, но днешният ден, съвременността не може да бъде разбрана, ако се откъсне от диалектически сложния исторически процес. Толкова повече това се отнася за нашата национална история, която е изпълнена с преливащи се и предаващи се от поколение на поколение борби. Нима можем да вникнем в смисъла, в същността на днешните усилия на нашия народ, ако ги откъснем от довчерашната героична борба против капитализма и фашизма? А как ще разберем самата тази борба, ако я изолираме от националноосвободителните и социални брожения през епохата на Възраждането и после — от борбата на Раковски и Каравелов, на Левски и Ботев? У нас обаче народопсихологията и народохарактерологията е най-занемареният дял и от без друго не особено развитата ни социология. При наличието на тази празнина ролята на историческия роман е огромна. Без преувеличение може да се каже, че историческият роман представлява един своеобразен подход към съвременността от нейния дълбок тил.

Не става въпрос за обикновени аналогии между различни исторически епохи, каквито могат да се правят. „За свободата“ не е роман за нашите дни с образи на герои от миналия век. Става дума за ония светли идеали на дейците от нашето Възраждане, които са живи и днес. При всичките си формални и други несъвършенства романът на Стефан Дичев има едно неоспоримо достойнство: той внушава скритата мощ на българския народ, неговата несломима жажда за свобода, неговият непокорен дух. Защото, макар че под ярема на окупаторите само тук-там блясват пламъчетата на самосъзнанието, този народ роди хайдутите и четниците, негов а свидна рожба са харамните и хъшовете, идеолозите и дейците, теоретичите и практиците на революцията. В една епоха, когато Западът бере плодовете на цивилизацията, най-добрите синове на нашия народ са лишени от елементарните възможности за съществуване, за проява на човешкото достойнство. Една от основните задачи на романа „За свободата“ е да покаже как се формира в новата историческа обстановка българският характер, между много герои в него изпълква един основен образ — българският народ. Тук са нишките, които водят към съвременността, този образ събира в едно минало, настояще и бъдеще.

Според Ромен Ролан историята не трябва да бъде задното фенерче на влака, което с мъждукаща светлинка отбелязва изминатия път. Тя

трябва да бъде фар в нощта, който показва пътя на корабите в океана. Миналото, отдалечено от настоящето, престава да бъде реално.

Близки, съвсем близки на нашия съвременник са образите на героите от възрожденската епоха. Съкращаването на историческата дистанция — ето причината за успеха на романа „За свободата“, която обяснява и неговата популярност. Оттук се определя и панорамният характер на изложението, разчупването на строгата задължителност на сюжета, подчиняването на измислицата на жизнената правда, а също и специфичният характер на писателското въображение и творчески метод. Тия особености засягат и езика на произведението, тъй като той се определя от особености на мисловния процес при възприемането и отразяването на историческата действителност.

Има голяма разлика в метода на писателя в сравнение с някогашните исторически повествования, рожби на пишната и разпусната фантазия. Това се определя донякъде и от самия материал. Ако за отдалечените епохи на Средновековието разполагаме само с откъслечни сведения и всичко останало трябва да се доизмисля, за епохата на Възраждането е създадена огромна литература, съхранени са безброй документи, материали, спомени, сведения и т. н. Нека споменем, че само около някогашното селянце Христо Тъпчилещов, разбогатяло и превърнало се в сербес търговец с кантори в Цариград и Лондра са запазени огромни камари материали, между които 50 тефтера и няколко чувала с писма, молби и документи на българи за строене на църкви и училища, за ръкополагане на свещеници и т. н. Образът на този герой се появява само на няколко пъти в романа, но всеки път чувствуваш, че авторът знае много-много повече от онова, което е казал за всеки свой герой, че пази в съзнанието си и в подготвителните си чернови хиляди факти, от които е избрал най-характерното и необходимото. Както е известно, понякога една реплика, една сентенция, една случка, една историческа подробност говори по-красноречиво от подробни описания и анализи на душевни състояния. Стефан Дичев навярно сам знае колко трудно е да се намери такъв изразителен детайл — художествената находка е равнозначна на научно откритие. Та нали тя в концентриран вид ще даде онова, което биха дали в своята последователност и всеобемност фактическите материали и документите.

Много пъти на историческия романист му се налага да създаде сам такива изразителни детайли, опирайки се на фактографическите сведения. По такъв начин той би избегнал описателството и би засилил художествения елемент. За съжаление обаче нерядко сме свидетели как по-лесния начин се превръща в метод на изображение и отделните сцени в романа се лишават от център, от ударна сила и от поанта. За романа на Стефан Дичев това не би могло да се отнесе в пълна степен, но и в него (особено в предишните редакции) се срещат чисто осведомителни глави и текстове, издържани в информативен и дори статиеен стил, другаде описателството на дреболии отклонява вниманието по несъщественото, периферното, третостепенното.

Макар да пише за една отдалечена епоха, историческият романист се обляга и на своите собствени възприятия и преживявания. И не само когато рисува характерите, в които е длъжен да се превъплъщава всеки път, но и когато възсздава обстановката, фона, природата. Това е една много съществена особеност, която обикновено се подценява; тук се крие и една от тайните на историческата белетристика като изкуство,

показващо ни как оживява мъртвината, застиналият и вкаменен спривочен материал се раздвижва, по жилите на историческите лица потича свежа кръв и те започват да действуват, заемайки своите предишни места.

Стефан Дичев е от ония исторически писатели, които възстановяват с въображението си живата картина на епохата и осмислят тази епоха, опирайки се на документите, достигнали до нас. Както отбелязва и Ал. Толстой, тук, в тази дейност се състои разликата между писателя-художник и историка-изследовател. На учения е необходима верига от последователни факти, за да разкаже за истината. Художникът има смелостта или дързостта върху основата на недостатъчни или дори незначителни остатъци — с участието на своята фантазия, със своята интуиция — да разкаже смело и уверено за епохата и хората. „Понякога той може да се излъже, но какво от това: рискът е свято нещо. Не греша само оня, който не прави нищо, макар че това всъщност е неговата основна грешка“ (А. Толстой). Според Белински, историческият роман на Валтер Скот по отношение на нравите, обичаите, колорита и духа на известна страна през известна епоха е по-достоверен от всяка история: „Науката извлича от фактите на действителността тяхната същност-идея; а изкуството, като заимствува от действителността материали, ги въздига до общото, родовото, типичното значение, създава от тях стройно цяло.“

Така че историческата достоверност не е слабост на историческия роман, както неправилно мислят някои у нас, а негово неотменно качество, което писателите съзнателно се стремят да постигнат. „Когато пиша нещо историческо — признава Лев Н. Толстой — аз обичам да бъда до най-малките подробности верен на действителността.“ Толкова повече това изискване се оказва задължително за един роман, в който по-голямата част от героите са исторически фигури и описваните събития действително са се случили и са познати и близки на всеки читател. И от друга страна пък, не в отделните отклонения от фактите се състоят недостатъците на романа. Могат да се изтъкват съгласия или несъгласия с идеализацията на младотурското движение и особено с постъпките, които прави Шакир, за да спаси живота на Левски примерно, могат да се посочват несъобразности в някои подробности при предаването на дипломатическия живот в столиците на балканските държави. Не това прави романа обаче. Дори мисля, че по отношение на историческата достоверност Стефан Дичев е неуязвим. Друго нещо предизвиква нашите възражения — не навсякъде, разбира се, а само в отделни глави: художествената достоверност. И особено поведението и преживяванията на измислените лица в романа (историята с болестта и интимните влечения на Дана например, пресъздадени слабо и художествено наивно). Когато реши да се откъсне от историческия материал, Стефан Дичев сякаш остава без почва под краката си. Всичко в романа, което се отнася до социологията, политиката и дипломацията, е предадено с тънкото разбиране на специалиста; дворците на турския султан и на неговите сановници са описани с живописни подробности; уличният вид на Цариград е показан в цялата му пъстрота и колоритност. Описанията на интимното битие на тези герои обаче са несравнимо по-бедни, еднолинейни и примитивни. Само едно щастливо изключение има в романа — Митхад. Неговият образ е създаден пълнокръвно и обемно и в двете му измерения — като общественник, държавник и проводник на младотурските реформаторски амбиции и като човек със свои терзания и съмнения, с раздвоеното между жените от харема и греховната му страст към гъркинята Калиопа.

Вече споменах, че художествените качества на романа „За свободата“ на места се принижават от проявеното описателство и илюстративност. Това е съществен недъг в художествения маниер на писателя, срещу който той още не е намерил ефикасно средство за самозащита и борба. Илюстративно маркираните сцени прояждат живата тъкан на произведението и умъртвяват с толкова творчески мъки възкресените образи, вкаменяват повторно обстановката на действието. Живият и картинен разказ за времето и за хората се заменя от трактатни изложения или енциклопедични справки. Както и да се обяснява тяхното присъствие, ясно е, че то се дължи на проявено творческо безсилие пред съпротивата на историческия материал. У нас обаче въпросът за съпротивлението на жизнения материал кой знае защо отсъства от психологията на литературното творчество и от разговорите за литературата. . .

Възможно е да се възрази с твърдението, че Стефан Дичев се чувства последовател и ученик на Л. Н. Толстой — той например е преписвал на ръка хилядите страници на романа „Война и мир“, за да „схване“ по-добре характерния маниер на великия писател, да получи определени езикови навици, да усвои нещо от класическия простия, лишен от всякако украсителство, но величествен и монументален стил на Толстой. Известно е обаче до къде би се стигнало, ако се абсолютизират чертите на тоя стил, ако липсват строгата мярка и външното чувство — тъкмо тогава класическата простота и съвършенство се изгубват и се нагазва в примитивизъм и елементаризиране на състояния, мисли, реч. Максим Горки предпазваше младите автори от подражания и изтъкваше, че ако в първото изречение на „Ана Каренина“ Толстой е употребил три пъти една и съща дума, то няма нищо по-лесно от това и ние да направим така и после да оправдаваме своите безвкусици с отделни грешки на класиците. А самият Л. Н. Толстой в едно свое писмо до А. А. Фет от 1866 г. изтъква: „Например мнението на Тургенев за това, че не бива на 10 страници да се описва как е облегла ръката си, ми помогна много, и аз се надявам, че ще избягвам този грях в бъдеще. — Моля ви, напишете ми по-правдиво, т. е. по-рязко.“ В своята критика Тургенев е имал предвид романа „1805 година“, но по-късно той не скрива своя възторг от епохалното произведение „Война и мир“, в което е изявен в своя завършен вид стилът на Толстой. Стил на класически строгите и съвършени линии, който не се чувства, не се натрапва, а незабележимо ни въвежда в една епоха на страсти и отношения и ни прави не само свидетели, а участници в малките и големите събития, в микросвета на отделната личност и в големия живот на цял един народ. Колко спонтанно и естествено се извършват тия преходи от една действителност в друга, без никакво напрежение за писателя, без пренагласяване на изобразителната му система, без пренастройване.

Тази свобода и лекота в преходите от едно състояние в друго, от една обстановка в друга, от една тоналност в друга не е още постигната дори от най-добрите ни автори на исторически романи. Затова един Димитър Талев например ни поразява със силата и дълбочината на творческата си проницателност в изображението на националния бит и характер от времето, когато се подготвя революцията („Железният светилник“), и ни разочарова в описанието на самата революция, на самите дейци и герои на въстанието („Илинден“). Основната слабост на Стефан Дичев се проявява там, дето илюстративността е заменила изображението.

Къде е изходът от посочените недостатъци, които са характерни въпреки че цялата наша историческа белетристика и особено за творче-

ството на по-младите автори? Като знаем, че тези слабости се дължат преди всичко на неукрепнало художествено майсторство, не е трудно да си отговорим на този въпрос. В това отношение отново примерът на класиците ще помогне за изясняването на редица страни от спецификата на историческата романистика.

Ако се приеме, че превръщането на историческия материал в художествен е механичен процес, би трябвало да се допусне, че това може да бъде извършено и с помощта на съвременните технически средства. Взема се една кибернетична машина, натоварва се с няколко десетки хиляди факти и справки от историята, съобщава ѝ се подробна информация за стила, езика и майсторството, почерпани от учебниците по теория на литературата и се пуска в действие. Какъв ще бъде резултатът? Ще се получи ли нещо? Да, нещо ще се получи — фактите ще бъдат смляни и поднесени във вид на картини и действащи лица; ще се получи една автентична илюстрация на съобщения материал, едно описателство, съобразено с изискванията на нормативната поетика и стилистика. Всичко това обаче ще бъде далеч от истинското изкуство, само ще наподобява истинското изкуство, ще го замества — все едно дали е получено със или без кибернетична машина. И в двата случая художественият резултат от механичното превръщане на фактите в белетристика е почти един и същ.

Никаква кибернетична машина, дори най-съвършената, не може да изпълни ролята на творческата личност в художествената обработка на жизнения материал — все едно дали е взет той от съвременното или от отдалечените епохи. В своята беседа „Към младите писатели“ Алексей Толстой отговаря на въпроса как, по какъв начин хората от далечната епоха са се получили живи и одухотворени в неговите книги. Това е всъщност един от най-съществените въпроси на писателското майсторство. Ето как отговаря той.

„Мисля, че ако бях се родил в града, а не на село, не бих знаел още от детството хиляди неща — тази зимна буря в степите, в захвърлените села, празници, врачувания, приказки, соби, съчки, плевници, които дъхтят особено; навярно не бих могъл да опиша така старата Москва. Картините на старата Москва зазвучаха у мен от дълбоките детски спомени. И от тук се появи усещането на епохата, на нейната вещественост.

Тези хора, тези типове аз проверявах после по историческите документи. Документите ми даваха развитието на романа, но вкусовото, зрителното възприятие идваше от дълбоките детски впечатления; ония тънки, едва уловими неща, за които е трудно да се разкаже, придаваха веществност на това, което описвах. Националното изкуство се състои тъкмо в това — в мираса на родната земя, в родния език, в който думите сякаш имат двоен художествен смисъл — и днешен, и оня, възприет от детски дни, емоционален; състои се в думите, които на вкус, на вид и на мирис са ни скъпи. Те раждат и истинското изкуство.“

Ето от тия на глед дребни, но важни неща, които не може да даде нито един документ, се ражда историческата атмосфера в романа. Без такава атмосфера, която идва от личните възприятия, представи и преживявания на художника, няма художествено изображение — има описателство, илюстративност, информация.

Не би могло да се каже, че в романа „За свободата“ липсва такава атмосфера — особено в частите, посветени на Раковски, или на турските първенци (главно Митхад), или в описанията на вътрешните комитети (най-вече ловчанския) и т. н. При Стефан Дичев обаче тази атмосфера,

тази „вещественост“ на епохата идва повече от литературата, отколкото от личния и преживян жизнен опит. Стефан Дичев не познава добре нашето село и затова на много места му липсват живописни и изразителни подробности, липсват тънкости, нюанси, плътен фон. Редица герои като Гложенеца, Големия, майката на Левски и др. са предадени в техните най-общи постъпки, същата липса на детайли в обрисовката и на тънки нюанси в портретуването е проявена и в частите, посветени на баба Тонка. Сами по себе си ситуацията са напрегнати и величествени — особено, когато баба Тонка отива в тъмницата и се среща със сина си или когато присъства на обесването на Караджата, — но това е още история; задачите на белетриста не се състоят само в създаването на мотиви за постъпките на героите, а в окръжаването им от цяла една атмосфера, която дава усещане за епохата, за нейната конкретност и вещественост.

В процеса на работата над романа Стефан Дичев изглежда почувствува необходимостта от такъв творчески материал, който не можеха да му дадат книгите и документите. Той предприе обиколка по пътищата на Апостола за събиране на такива непосредствени и лични впечатления. Тръгна през планината по неговите следи, посети и балканските столици, дето се пренаса действително на романа. Върна се обогатен с лични възприятия за пейзажа и обстановката и вече във втория том на романа се чувствува как той навлиза по-уверено в пейзажа, бита и нравите, а също и в душевността на героите.

По същия начин той съчета задълбоченото проучване на историческите сведения за Александър Македонски с личното запознаване с някои от страните, през които е минал великият пълководец. Но между временно работата над романа „Завоевателят на миражите“ бе прекъсната и Стефан Дичев се върна към нашата национална история, за да напише романа „Пътят към София“. В този роман отново историческите събития са привлекли погледа на писателя. Пътят на Гурко към София, преминаването на руската освободителна армия през Балкана — това е събитието, което предизвиква буря в бъдещата столица на свободна България. Стефан Дичев проследява отдалеч живота в някогашна София, която още през турско е била център на оживена дипломатическа дейност. Позитано, Леандър Леге, Барон Хирш и др., английски и американски кореспонденти, турски офицери и представители на властта — хора, които после ще оставят имената си в историята ни като приятели или врагове на българския народ — населяват романа. Писателят показва с документална достоверност техните взаимоотношения от времето, когато руската армия е обсадила Плевен и напредва неударимо на юг, но все още краят на войната не се вижда и зависи до голяма степен от становището на западните сили. Внезапният преход на Гурко, почти невероятното преминаване на цялата му армия посред зима през стръмните пътеки на Стара планина обърква всички планове на турските военначалници и на техните усърдни чуждестранни поддръжници. Проявявайки чутовен героизъм, смелите руски полкове донасят върху щикове си свободата на България.

В романа си Стефан Дичев е показал правдиво колко скъпо е трябвало да платят нашите съотечественици за тая тъй дълго жадувана и мечтана свобода. В многопланов разрез е разкрит животът на различни слоеве от населението. В центъра на повествованието стои съдбата на два съседни български рода — единият свързан с освободителната борба, другият с турците и останалите чужденци. Голямата война надвисва едновременно

и върху едните, и върху другите и предизвиква рязко разграничение на силите. Андреа, Климент и Коста се обричат в тия трудни дни в служба на народа си, а Филип Загорски се превръща в жалък доносник и агент на поробителите. В тая сложна обстановка търси да намери своя път и своето място Неда — тази горда и непреклонна българка, която намира вътрешни сили в себе си да върне годежа на френския консул Леандър Леге в името на своята голяма любов към българския революционер Андрея Будинов.

В романа се мяркат и голям брой епизодични лица от двата воюващи лагера. Белетристът постоянно ни пренася ту в чуждестранните консулства в София, дето се срещат хора, за които войната е едно интересно и забавно приключение, ту сред руските и казашки части, за които освобождението на поробените братя е съдба. По такъв начин чрез метода на контраста белетристът ни запознава с прославените руски генерали и воини, всяка мисъл и дело на които са отдадени за успешния завършек на войната. Романът звучи като прослава на руския народ-освободител.

Покрай положителните страни(правдивост на историческата обстановка и сполуките в някои образи) в „Пътят към София“ се срещат редица от старите слабости на Стефан Дичев. В много глави тук историческото хроникаране е довело до изсушено предаване на случки и събития; критика търпи и езикът на белетриста. Въпреки художествените слабости обаче романът „Пътят към София“ представлява една общо взето правдива историческа картина на правите и събитията, от която съвременният читател ще черпи обилен познавателен материал за тази скъпа на всекиго епоха. Въвеждайки ни в противоречията на времето, Стефан Дичев ни прави негови съвременници и съдници. В това пък се състои главното достойнство на неговите исторически романи.